४।१।३२। इति उणादिसूत्रेण कुः नुलोपो ह्रस्वश्च।) महान्। वड़ इति भाषा। तत्पर्य्यायः। बहुम् २ विपुलम् ३ विशङ्कटम् ४ पृथु ५ बृहत् ६ विशालम् ७ पृथुलम् ८ महत् ९। इत्यमरः॥ विस्तीर्णम् १० विकटम् ११। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते १। सौपर्णे। २१।१८।

"विस्तीर्णं दृष्टशतुरम्बरप्रकाशं
तेऽगाधं निधिमुरुमम्भसामनन्तम्"।

बहुलम्। यथा, ऋग्वेदे १। २९ "तुविजिता उरुक्षयां"। "उरुक्षयो बहुनिवासौ" इति भाष्यम्॥)

उरुकालः, पुं, (उरुर्महान् कालः कृष्णवर्णः परिणामे यस्य। पाकवशादस्याभ्यन्तरं कृष्णवर्णं जायते अतस्तथात्वम्।) महाकालता। इति रत्नमाला॥ माकाल फलेर गाछ इति भाषा। (अस्य पर्य्यायो यथा,—

"उरुकालो महाकालः किम्पाकः काकमर्द्दकः"।

इति च तत्रैव। अस्य गुणाश्च महाकालशब्दे ज्ञेयाः॥)

उरुकालकः, पुं, (उरुकाल + स्वार्थे कन्।) महाकालता। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उरुगायः, पुं, (उरुभिर्महद्भिर्गीयते यः। उरु + गै + घञ्।) श्रीकृष्णः। (यथा, श्रीभागवते २। ३।२०।

"जिह्वा सती दार्द्दुरिकेव सूत
न चोपगायत्युरुगायगाथाः"।

विस्तीर्णा गतिः। यथा, कठोपनिषदि। २। ११। "स्तोममहदुरुगायं प्रतिष्ठान् दृष्ट्वा धृत्वा धीरो नचिकेतोऽत्यस्राक्षीः"। उरुगायं विस्तीर्णां गतिं। इति भाष्यम्।)

उरुरी, व्य, उररी। इति भरतः द्विरूपकोषश्च॥

उरुवुकः, पुं, एरण्डवृक्षः। इत्यमरटीकायां रायमुकुटः॥

उरुवूकः, पुं, (उरुं महान्तं वायतीति। उरु + वै + उलूकादयश्चेति ऊकः।) एरण्डवृक्षः। इत्यमरः॥ रक्तैरण्डः। इति राजनिर्घण्टः॥

("लघु भिन्नशकृत्तिक्तं लाङ्गुलक्युरुवूकयोः"। इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्यायः॥)

उरुव्यचाः, [स्] पुं, (उरुं महान्तं विचतीति। उरु + व्यच् + चस्।) राक्षसः। इत्युणादिकोषः॥ (अतिव्यापके, त्रि, यथा ऋग्वेदे ३।५०।१ ओरुव्यचाः एणतामेभिरन्नैः॥)

उरोजः, पुं, (उरसि वक्षःस्थले जायते। उरस्। जन् + ड।) स्तनः। इति हेमचन्द्रः॥

उर्ज्जितं, त्रि, (उर्ज्ज + क्त।) वर्द्धितम्। इति श्रीभागवतम्॥ (प्रख्यातम्। यथा, रघुः ७। ३८।

"बाणान्तरैरेव पुरस्सरस्य
नामोर्ज्जितं चापभृतः शृणोमः"।

उर्ज्जितं प्रख्यातम् इति तट्टीका॥)

उर्णनाभः, पुं, (उर्णेव सूत्रं नाभौ गर्भे यस्य। समासे ह्रस्वः।) मर्कटकः। इति शब्दरत्नावली॥ माकड़सा इति भाषा॥

उर्ब्बा, स्त्री, मेषादिलोम। भक्ष्यमध्यावर्त्तः। इत्यमरटीकायां रमानाथः॥ ("ललाटपट्टे नवनलिननालभङ्गतन्वीयमुर्ब्बा परिस्फुरति"। इति कादम्बरी॥)

उर्द, ड परिमाणे। क्रीड़ायाम्। खादे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-आत्मं-सकं-क्रीड़ायां, अकं-सेट्।) ऋखादीरेफमध्यः। दीर्घस्य नित्यत्वात् दीर्घादिरिति कश्चित्। ड उर्द्दते कनकं वणिक्। इति दुर्गादासः॥

उर्द्रः, पुं, (उर्द् + र।) जलाखुः। इति शब्दरत्नावली॥ उद्विड़ाल इतिभाषा।

उर्व्व, ई, हिंसे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भ्वादिं-परं-सकं-सेट्।) ऋखादिः। व्यनक्तीति दीर्घे ऊर्व्वति। क्विपि राच्छोर्लोपे इति वलोपे ऊः उरौ उरः। एवं सर्व्वत्र। ई ऊर्णः। इति दुर्गादासः॥

उर्व्वटः, पुं, (उरुर्महान् अटोऽटनं यस्य।) वत्सरः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

उर्व्वरा, स्त्री, (ऋच्छतीति। ऋ + अच् + टाप्। यद्वा उर्व्यते उर्व्व + घ। यद्वा उर्व्वं राति। उर्व + रा + क्विप्।) सर्व्वशस्याढ्या भूमिः। (यथा अथर्व्ववेदे १०। ६। ३३। "यथा बीजमुर्व्वरायां क्षेत्रे कालेन रोहति"।) भूमीमात्रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (अप्सरोभेदः। यथा काशीखण्डे।

"कलानिधिर्गुणानिधिः कर्पूरतिलकोर्व्वरा"॥)

उर्व्वशी, स्त्री, (उरून् महतोऽपि अश्नुते व्याप्नोति वशीकरोतीति यावत्। यद्वा ऊरुं नारायणस्य महर्षेरूरुप्रदेशं अश्नुते योनित्वेन व्याप्नोतीति। उरु + अश् + क। गौरादित्वात् ङीष्।) स्वनामख्यातस्वर्गवेश्या। इत्यमरः॥ तस्या उत्पत्तिर्हरिवंशे। नारायणोरुं निर्भिद्य सम्भूता वरवर्णिनी। मनीषादित्वात् ऋखादिः॥

(अस्या उत्पत्तिकथा उक्ता भागवते ११।४।६-१६। यथा,—

"धर्म्मस्य दक्षदुहितर्य्यजनिष्ट मूर्त्त्यां
नारायणो नर ऋषिप्रवरः प्रशान्तः।
नैष्कर्म्मलक्षणमुवाच चचार कर्म्म
योऽद्यापि चास्त ऋषिवर्य्यनिषेविताङ्घ्रिः॥
इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम जिघृक्षतीति
कामं न्ययुङ्क्त सगणं स बदर्य्युपाख्यम्।
गत्वाप्सरोगणवसन्तसुमन्दवातैः
स्त्रीप्रेक्षणेषुभिरविध्यदतन्मतिज्ञः॥
विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः
प्राह प्रहस्य गतविस्मय एजमानान्।
मा भैष्ट भो मदनमारुतदेवबन्धो
गृह्णीत नो बलिमशून्यमिमं कुरुध्वम्॥
इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव! देवाः
सव्रीडनम्रशिरसः सघृणं तमूचुः।
नैतत् विभो त्वयि परे विकृते विचित्रं
स्वारामधीरनिकरानतपादपद्मे॥
त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्।
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्द्धनि॥
क्षुत्त्रिट्त्रिकालगुणमारुतजैह्वशैश्नान्
नस्मानपारजलधीनतितीर्य्य केचित्॥
क्रोधस्य यान्ति विफलस्य वशं पदे गो-
र्मज्जन्ति दुश्चरपथश्च तथोत्सृजन्ति।
इति प्रगल्भवचसो नमुचेर्व्रतघ्नीः
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्व्वतीर्विभुः॥
ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणीः।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्य्यहतश्रियः॥
तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव।
आसामेकतमां वृङ्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम्॥
ओमित्यादेशमादाय नत्वा तं सुरवन्दिनः।
उर्व्वशीमप्सरःश्रेष्ठां पुरस्कृत्य दिवं ययुः॥
इन्द्रायानम्य सदसि शृण्वतां त्रिदिवौकसाम्।
ऊचुर्नारायणबलं शक्रस्तत्रास विस्मितः"॥

पुराणान्तरेषु ऋषिप्रवरोऽयं नारायणो निजोरुदेशं निर्भिद्य अप्सरःश्रेष्ठामेनामुर्व्वशीं देवगणेभ्यो ददौ इति दृश्यते॥

इयं हि चन्द्रवंशावतंसे बुधपुत्रे पुरूरवसि राजनि बद्धप्रणया बद्धकामं तेन सह रेमे। एतत्कथा उक्ता हरिवंशे २६ अध्याये॥ यथा,

जनमेजय उवाच।

"गन्धर्व्वी उर्व्वशी देवी राजानं मानुषं कथम्॥
देवानुत्सृज्य सम्प्राप्ता तन्मे ब्रूहि बहुश्रुत॥

वैशम्पायन उवाच।

ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत।
ऐलन्तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता॥
आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह।
अनग्नदर्शनञ्चैव सकामायाश्च मैथुनम्॥
द्वौ मेषौ शयनाभ्यासे सदा बद्धौ च तिष्ठतः।
घृतमात्रा तथाहारः कालमेकन्तु पार्थिव॥
यद्येष समयो राजन् यावत्कालञ्च ते दृढ़ः।
तावत्कालन्तु वत्स्यामि कृतः समय एष नः॥
तस्यास्तं समयं सर्व्वं स राजा समपालयत्।
एवं सा वसते तत्र पुरूरवसि भाविनी॥
वर्षाणामेकोनषष्टिन्तु तद्भक्ता शापमोहिता।
उर्व्वश्यां मानुषस्यायां गन्धर्व्वाश्चिन्तयान्विताः॥

गन्धर्व्वा ऊचुः।

चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना।
समागच्छेत् पुनर्द्देवानुर्व्वशी स्वर्गभूषणम्॥
ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वदतां वरः।
मया तु समयस्तस्याः क्रियमाणः श्रुतः पुरा॥
व्युत्क्रान्तसमयं सा वै राजानं त्यक्ष्यते यथा।
तदहं वेद्मशेषेण यथा मेष्यत्यसौ नृपः॥
ससहायो गमिष्यामि युष्माकं कार्य्यसिद्धये।
एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठानं महायशाः॥
निशायामथ चागम्य मेषसेकं जहार सः।
माढवत् वर्त्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी॥
गन्धर्व्वागमनं ज्ञात्वा शापान्तञ्च यशस्विनी।
राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मे क्रियतेति सा॥
एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत।
नग्नं मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत्॥
ततो भूयस्तु गन्धर्व्वा द्वितीयं मेषमाददः।